

**Gemeente
Rotterdam**

Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen

Evaluatie van de ingezette
maatregelen in 2020-2023
& aanbevelingen voor het vervolg

Van:

Floor Vierenhalm / Thieu Knibbeler

Datum:

24 januari 2024

Cluster:

Stadsontwikkeling

Afdeling:

BWT Erfgoed & Omgevingskwaliteit

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
1.1	Bakens van betekenis	3
1.2	Onzekere toekomst	4
1.3	Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen (kerkenvisie)	4
1.4	Relatie met het coalitieakkoord/collegewerkprogramma/begroting/eerder aangenomen moties en gedane toezeggingen:	5
1.5	Leeswijzer evaluatierapport	5
2	Evaluatie maatregelen	6
2.1	Loods en aanspreekpunt religieuze gebouwen	6
2.2	Informatievoorziening	11
2.3	Expertise voor religieuze monumenten	15
2.4	Onderzoek restauratievraag gemeentelijke monumenten	15
2.5	Experiment verduurzaming en transformatie	16
3	Uitkomsten enquête eigenaren	18
3.1	De gebouwen: bouwkundige staat en onderhoudsplannen	18
3.2	Het gebruik: religieuze en andere functies	18
3.3	Toekomstperspectief	20
3.4	Gewenste rol van de gemeente Rotterdam	21
4	Heilige Huisjes Rotterdam	22
4.1	Achtergrond	22
4.2	Eerste pilot-editie 2022	23
4.3	Tweede editie in 2023	25
4.4	Vooruitblik derde editie 2024	32
5	Advies voor het vervolg: maatregelen en middelen	34
5.1	Bevindingen	34
5.2	Aanbevelingen: Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen 2.0	34
5.3	Overzicht maatregelen en geschatte kosten	34

1 Inleiding

1.1 Bakens van betekenis

Gebedshuizen maken al eeuwen onderdeel uit van Rotterdam. De gemeente telt er in 2023 nog 156¹, waarvan de oudste uit de 15^e eeuw dateren. Zo'n 130 zijn in religieus gebruik, en daarmee belangrijk vanwege hun spirituele functie, voor veel Rotterdammers, maar ook voor gelovigen van buiten de stad die hier hun kerk, moskee, tempel of synagoge bezoeken. Mensen zijn er getrouwd, of hebben er gerouwd. Veel inwoners waarderen gebedshuizen vanwege hun architectuur en als bakens in de wijk.² Niet voor niets zijn er op dit moment in Rotterdam 80 gebedshuizen aangewezen als monument of beeldbepalend object. Kenmerkend is ook het maatschappelijk werk dat vanuit gebedshuizen georganiseerd wordt. Het Verwey-Jonker Instituut rekende uit dat de totale inzet van vrijwilligerswerk van levensbeschouwelijke organisaties neerkomt op een bedrag van gemiddeld €200 miljoen.³ Ook worden gebedshuizen ingezet voor multifunctioneel gebruik, met de Arminiuskerk en Laurenskerk als bekende voorbeelden. Rotterdam heeft ook meer dan 20 kerkgebouwen die zijn getransformeerd, bijvoorbeeld tot woningen, kinderdagverblijf of gezondheidscentrum (afb. 1). Daarnaast zijn er veel geloofsgemeenschappen die zoeken naar ruimte, of hun gebouw al delen. Maar ook in Rotterdam zijn ontkerkelijking, krimp en vergrijzing van geloofsgemeenten merkbaar. Hier kwamen de afgelopen jaren ook nog de corona- en energiecrisis bij. De toekomst van veel gebedshuizen is daardoor ook hier, onzeker.

Afb.1. Links: De Laurenskerk in het centrum, in religieus en multifunctioneel gebruik. Rechts: de Christus Koningkerk in Hillegersberg, in 2019 herbestemd tot woningen. (Foto's: Rubén Dario Kleimeer)

¹ Gebouwen die oorspronkelijk als gebedshuis zijn gebouwd, plus hun bijgebouwen zoals pastorie of kosterswoning. Getransformeerde scholen of gebedshuizen in andere panden vallen buiten deze afbakening.

² <https://www.burgerpanelrotterdam.nl/bakens/>

³ Verwey-Jonker Instituut. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. <https://skinrotterdam.nl/tel-je-zegeningen-2-0/>

1.2 Onzekere toekomst

Landelijk kunnen veel eigenaren de onderhouds- en energiekosten van hun monumentale religieuze gebouw niet meer opbrengen, of spelen net quitte. Afstoot, leegstand en sloop zijn nog steeds aan de orde. Het tempo waarop dit gebeurt - in Rotterdam naar verwachting een kwart tot een derde de komende jaren - vraagt om actief handelen. Hier is al geruime tijd aandacht voor. Zo gaf het toenmalige college in de Erfgoedagenda van 2017-2020 opdracht om onderzoek te doen naar het religieus erfgoed in Rotterdam. Het huidige college geeft dit een vervolg in de Erfgoedagenda van 2023-2027. In 2018 werden vanuit de gemeenteraad vragen gesteld over de leegloop van religieuze gebouwen.⁴ Datzelfde jaar ging ook landelijk het convenant 'Nationale Kerkenaanpak' van start, dat de VNG ondertekende namens de Nederlandse gemeenten. Hiermee werd uitgesproken dat overheid, eigenaren en erfgoed- en burgerorganisaties willen samenwerken om een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor monumentale kerkgebouwen.

1.3 Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen (kerkenvisie)

Rotterdam kreeg in 2019 een decentralisatie-uitkering van het rijk om een kerkenvisie op te stellen. De vorm was vrij te kiezen, maar moest in dialoog tussen belanghebbenden worden ontwikkeld. In Rotterdam is daarom in 2019 onderzoek gedaan en zijn gesprekken gevoerd met eigenaren en andere belanghebbenden. Hieruit volgde de *Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen (Kerkenvisie)* die in juni 2020 door het college is vastgesteld. Deze aanpak richt zich op het bijdragen aan een duurzame toekomst van gebouwen die oorspronkelijk voor religie zijn gebouwd. Met 'duurzaam' wordt bedoeld dat de gebouwen ook in de toekomst nog gebruikt kunnen worden, voor religieuze of andere (bij voorkeur maatschappelijke) functies, en dat leegstand en sloop zo veel mogelijk worden voorkomen. De aanpak bestaat uit vijf maatregelen voor de duur van drie jaar, die zowel tussentijds als na afloop geëvalueerd en - zo nodig - herijkt worden. De aanpak is destijds onder betrokkenen verspreid in de vorm van een publicatie, en kreeg ook aandacht in enkele lokale media en Trouw.⁵ Bij de vaststelling van de Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen in 2020 had de gemeenteraad aanvullend twee verzoeken aan wethouder Kasmi. Allereerst om een toeristische route te maken langs religieuze gebouwen. Ten tweede werd gevraagd om inzicht in de middelen die nodig zijn om religieus erfgoed vast te behouden.

Afb. 2. De Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen (Kerkenvisie) uit 2020.

⁴ Schriftelijke vragen raadslid Sies dd. 9 maart 2018 over 'Toekomst kerkgebouwen en ander religieus erfgoed n.a.v. aanwijzing nieuwe monumenten' (18bb2295).

⁵ <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/zo-hoopt-rotterdam-zijn-158-gebedshuizen-te-behoeden-voor-sluiting~b937c78e/?referrer=https://www.google.com/>

1.4 **Relatie met het coalitieakkoord/collegewerkprogramma/begroting/eerder aangenomen moties en gedane toezeggingen:**

- Erfgoedagenda Rotterdam.
- Convenant 'Nationale kerkenaanpak', dd. november 2018.
- Aanwijzing van Rotterdam als 1 van de 6 pilotgemeenten 'Nationale kerkenaanpak' door het Rijk, dd. december 2018.
- Aanvraag en toekenning decentralisatie-uitkering Rijk voor de ontwikkeling van een integrale kerkenvisie met belanghebbenden, dd. 11 juli 2019.
- Aanpak religieuze gebouwen Rotterdam, dd. juni 2020.
- 20bb007652 Toezegging Tussenevaluatie Kerkenvisie, dd. 10 juni 2020.
- 20bb7649 Toezegging Erfgoedverordening 2020 (Kerkenroute), dd. 2 juni 2020.
- 20bb007650 Toezegging Erfgoedverordening 2020 (middelen voor religieus erfgoed), dd. 10 juni 2020.

In 2020 is de tussenevaluatie van de kerkenvisie opgeleverd.⁶ Hiermee werd aan één toezegging voldaan, en gevraagd om uitstel voor het bieden van inzicht in de middelen die nodig zijn voor het behoud van religieus erfgoed.⁷ Immers is het logisch om dit inzicht te verbinden aan de uitkomsten van de eindevaluatie van de aanpak religieuze gebouwen, die in dit rapport gedeeld wordt.

1.5 **Leeswijzer evaluatierapport**

In hoofdstuk 2 worden alle maatregelen langsgegaan die de afgelopen drie jaar zijn ingezet, en wordt uitgelegd wat hiermee bereikt is. In hoofdstuk 3 worden de resultaten gedeeld van een enquête die is verspreid onder eigenaren van religieuze gebouwen. Hoofdstuk 4 gaat dieper in op het stadsprogramma Heilige Huisjes Rotterdam, dat een belangrijk resultaat vormt van de aanpak. In hoofdstuk 5 worden aanbevelingen gedaan voor de herijking en voortzetting van de aanpak.

⁶ 20bb007652

⁷ 20bb007650

2 Evaluatie maatregelen

Met de aanpak religieuze gebouwen heeft de gemeente de afgelopen drie jaar, vijf maatregelen ingezet om bij te dragen aan een duurzame toekomst voor religieuze gebouwen. Met 'duurzaam' wordt bedoeld dat de gebouwen ook in de toekomst nog gebruikt kunnen worden, voor religieuze of andere (bij voorkeur maatschappelijke) functies, en dat leegstand en sloop zo veel mogelijk worden voorkomen.

Allereerst is gestart met de (1) loodsfunctie, een aanspreekpunt voor vragen over religieuze gebouwen binnen de gemeente. Een soort loket dat mensen verder helpt, signaleert of vraag en aanbod samenbrengt. Deze loods voerde ook de andere maatregelen uit, evenals de monitoring en evaluatie. Zo is verder gewerkt aan (2) betere informatievoorziening, (3) de inzet van expertise richting eigenaren van gebedshuizen, (4) onderzoek naar restauratievragen en andere instandhoudingskwesties, en (5) een pilot rond transformatie en verduurzaming.

De aanpak is dus gericht op gebouwen die oorspronkelijk voor een religieuze functie waren gebouwd. De inzet en middelen zijn daarnaast vooral gefocust op gebouwen die nog in religieus gebruik zijn of leegstonden, met een monumentaal of beeldbepalend karakter. Trekker van de aanpak is Bureau Monumenten en Cultuurhistorie van de afdeling Bouw- en Woningtoezicht, Stadsontwikkeling. Voor de uitvoering was per jaar €100.000 gereserveerd uit het reguliere monumentenbudget. In de volgende paragrafen wordt per maatregel toegelicht wat deze inhield, wat deze heeft opgebracht en wat ervan te leren valt.

2.1 Loods en aanspreekpunt religieuze gebouwen

Een loods en aanspreekpunt helpt om vraag en antwoord bij elkaar te brengen, kansen en problemen rond religieuze gebouwen te signaleren en te adviseren of te handelen richting belanghebbenden.

Binnen Bureau Monumenten, cluster Stadsontwikkeling, is vanaf 2020 een aanspreekpunt en loodsfunctie belegd. Deze loods was ook de trekker van de aanpak en heeft de afgelopen drie jaar de maatregelen uitgewerkt en contacten onderhouden en gezocht met belanghebbenden, zoals gebouweigenaren en -gebruikers, religieuze en maatschappelijke organisaties, ontwikkelaars en betrokken burgers. De instelling van deze loods is na vaststelling van de aanpak vrij ingetogen gebeurd. Wel besteedden enkele media aandacht aan de komst van de Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen, en specifiek deze loodsfunctie.

Netwerkvorming

De loods is in de periode tot en met 2023 (van kleine tot grote mate) betrokken geweest bij vragen, gesprekken over en ontwikkelingen rond 46 religieuze gebouwen. De loods is met verschillende gemeentelijke beleidsafdelingen samenwerkingen aangegaan, zoals vastgoed, duurzaamheid, cultuur, architectuur en samenleven. Ook gaf de loods presentaties aan verschillende belanghebbenden. De loods heeft contact gehad met verschillende relevante externe organisaties op het gebied van religie, erfgoed, maatschappij en onderwijs (afb. 3). Vanzelfsprekend leiden meer contacten en samenwerkingen tot een uitbreiding van het netwerk, en is dit een voortdurend proces.

Afb. 3 Excursie met TU Delft studenten aan de St. Bavo (rijksmonument) in Pendrecht.

Bekendheid

De ervaring leert dat processen en besluitvorming vanuit bijvoorbeeld eigenaren (veelal kerkbesturen), maar ook de gemeente zelf, vragen om een lange adem en begeleiding. Zo kwam het voor dat na een kennismaking in 2019, eigenaren pas jaren erna weer contact zochten met de loods binnen de gemeente, omdat de tijd voor hen toen pas rijp was. Wel is het beeld van de bekendheid of vindbaarheid van het loket wisselend. Een deel van de doelgroep lijkt het loket te vinden, door bijeenkomsten, mond-op-mondreclame, via 14010 of de website, maar een deel ook niet. Zo komen er nog steeds vragen via andere kanalen en medewerkers van de gemeente bij de loods terecht, of blijkt achteraf dat sommige vragen helemaal niet bij de loods terecht zijn gekomen. Zolang deze vragen wel goed worden afgehandeld, hoeft dit niet negatief te zijn.

Bereikbaarheid

De loods was direct te bereiken via een speciale mailbox (religieuzegebouwenSO@rotterdam.nl), een apart telefoonnummer, en via doorverwijzing ook via het algemene nummer 14010. In de mailbox ontving de loods in de periode t/m 2022 regelmatig mail dan na 2023. Het kwam voor dat contactpersonen bij een bepaald gebedshuis gaandeweg wisselden of zijn afgetreden. Ook werd duidelijk dat zelfs bij goed contact met een groep vrijwilligers bij een gebedshuis, er nog steeds vrijwilligers zijn die niet van de loods of aanpak afweten als dit niet onderling is gecommuniceerd. Binnen de gemeente geldt hetzelfde. Waar meerdere collega's de loods steeds beter weten te vinden

en actief betrekken, gebeurt dit niet altijd. Toch was de hoeveelheid vragen en kwesties die wel bij de loods terecht zijn gekomen, alsnog groter dan vooraf qua uren ingeschat.

Veelvoorkomende vragen

Qua vragen kon het gaan om eigenaren die hun gebedshuis multifunctioneler willen inzetten, en bijvoorbeeld zoeken naar subsidies hiervoor of hun interieur wilden aanpassen. Ook benaderden veel ruimtezoekende geloofsgemeenschappen of andere maatschappelijke organisaties de loods. Deze vraag is deels ook opgevangen door de pilot van de Wijkplanner Maatschappelijk Vastgoed.⁸ Er kwamen al vragen binnen over duurzaamheid, die door de energiecrisis verder toenamen. Een aantal besturen benaderde de gemeente toen zij het inzicht kregen dat zij het financieel niet lang meer konden volhouden, en graag met de gemeente rond de tafel gingen. Soms ging het over bestemmingsplanwijzigingen om (een deel van) een gebedshuis te verhuren voor extra inkomsten, of een geheel andere functie te geven. Ook kon het gaan om ontwikkelaars die in een vroeg stadium met de gemeente rond de tafel wilden of inzicht wilden in de transformatieruimte van een monumentaal kerkgebouw. Verder waren er ook eigenaren die vastliepen in bestaande processen met de gemeente en vroegen of de loods kon helpen.

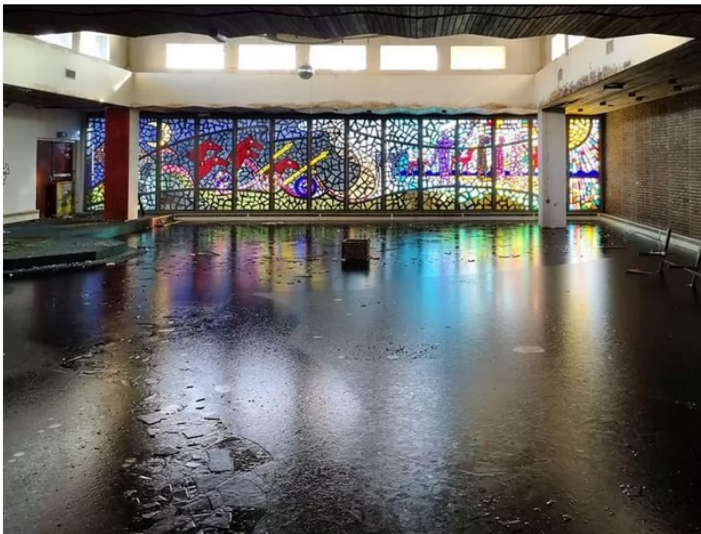
Behoud van gebouw gebonden kunst

Er is actie ondernomen wanneer zich iets urgents voordeed rond religieuze gebouwen, wat niet direct ergens belegd was. Een voorbeeld was de bedreiging van gebouw gebonden kunst in specifiek wederopbouwkerken. Gebedshuizen uit de wederopbouw zijn relatief minder vaak beschermd met een monumentenstatus, maar bevatten vrijwel altijd gebouw gebonden kunst. De afdeling Cultuur (cluster Maatschappelijke Ontwikkeling) werkt aan een leidraad voor dergelijke kunst, maar tot die klaar is, moet gehandeld worden 'in de geest van' deze leidraad. In overleg met het CBK Rotterdam heeft de loods daarom ingezet op behoud van werken die door het CBK hoog gewaardeerd zijn. Een voorbeeld is het glas-in-betonraam van Johan Verheij (1906 - 1975) uit de gesloopte Vrededorstkerk (1964 - 2021) in Schiebroek. De gemeente werkte samen met de werkgroep Monumentale Kunst van Bond Heemschut, de Vereniging Stedenbouwkundig Wijkbehoud, en ontwikkelaar Accresco om dit kunstwerk te behouden (afb. 4). Momenteel wordt gewerkt aan een herplaatsing bij of in een Rotterdamse kerk. De gemeente Rotterdam vergoedt tijdelijk de kosten voor de opslag. In 2023 zijn ook enkele glas-appliqué kunstwerken van kunstenaar Ger van Iersel (1922 - 2014) gededemonteerd uit de Antwoorderk (1964 - 2023) in Hoogvliet, waaronder het raamdeel met Jona in de Vis (afb. 5). Hiervoor werkte de gemeente wederom samen met de Werkgroep Monumentale Kunst van Bond Heemschut, als ook de erven van de kunstenaar. De gemeente heeft hierin bijgedragen aan de demontagekosten en opslag. Er wordt momenteel nagedacht over een herbestemming.

Hoewel het in deze twee situaties is gelukt (een deel) van de kunst te behouden, is het vinden van een passende herbestemming voor wederopbouwkunst uit kerkgebouwen⁹ altijd een lastige opgave. De toekomstige leidraad die door de afdeling Cultuur wordt voorbereid zal dergelijke situaties zoveel mogelijk moeten voorkomen of versoepelen.

⁸ <https://www.rotterdam.nl/ik-zoek-een-ruimte>

⁹ Per uitzondering wordt hier specifiek gesproken over kerkgebouwen. Immers zijn er tijdens de Wederopbouw, naast één synagoge, uitsluitend kerkgebouwen gebouwd in Rotterdam.

▲ Dit glas-in-betonraam wordt maandag en dinsdag voorzichtig uit de Schiebroekse Vrededorstkerk gehaald. Naar een nieuwe bestemming voor het kunstwerk uit 1964 wordt nog gezocht. © Gerben van Dijk

Meterslang glaskunstwerk in Rotterdamse kerk gered van sloop

Het kostte wat inspanningen, maar het grote, kleurige glas-in-betonraam van de Rotterdamse kunstenaar Johan Verheij in de voormalige gereformeerde Vrededorstkerk in Rotterdam-Schiebroek is gered.

Angelique Mulders 01-03-21, 15:00 Laatste update: 02-03-21, 10:10

Afb. 4. Artikel naar aanleiding van het geredde kunstwerk uit de in 2021 gesloopte Vrededorstkerk.

Afb. 5. Foto van Jona in de Vis in de Antwoordkerk, 2023.

Integrale samenwerking

Een taak van de loods was om te bemiddelen bij vragen, maar ook om kansen en problemen te signaleren. In de afgelopen jaren is duidelijk geworden dat veel beleidsdomeinen raakvlakken hebben met het thema religieuze gebouwen. Hier zijn al nuttige en kansrijke samenwerkingen uitgekomen, die belangrijk zijn om vast te houden. Een voorbeeld is het stadsprogramma Heilige Huisjes Rotterdam, dat in hoofdstuk 4 wordt toegelicht. Tegelijk is samenwerken tussen verschillende afdelingen ("integraal") nog niet de standaard. Het is te concluderen dat gebedshuizen, vanwege hun religieuze invulling, een zekere blinde vlek vormen binnen de formele stadsontwikkeling. Zo beschikt het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling wel over een aanspreekpunt voor levensbeschouwelijke organisaties, maar worden vraagstukken die gaan over gebouwen of huisvesting, gezien als kwesties voor

Stadsontwikkeling. Dit terwijl Stadsontwikkeling, los van deze aanpak, geen echt beleid heeft op gebied van religieuze gebouwen. Hierdoor zijn er veel vraagstukken die door de organisatie zweven, die niet behandeld worden, of vanuit goede wil opgepakt worden door ambtenaren die er eigenlijk ook niet over gaan.

Huisvesting groeiende geloofsgemeenschappen

Een voorbeeld van een probleem waar op dit moment geen gemeentelijk beleid voor is, is het gesignaleerde tekort aan gebedsruimte in Rotterdam. Koepelorganisaties, zoals SKIN Rotterdam (migrantenkerken), Platform Levensbeschouwelijke en Religieuze Organisaties Rotterdam, en Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) wijzen de gemeente hier al jaren op. De gemeente Rotterdam ontvangt ook zelf via verschillende loketten vragen van geloofsgemeenschappen die op zoek zijn naar een gebouw. Via SKIN Rotterdam is bekend dat op dit moment ruim 30 migrantenkerken onderdak zoeken. Deze vraag komt deels door de groei van bepaalde gemeenschappen, maar ook door het schaarser worden van geschikt maatschappelijk vastgoed. Ook is het sinds 2017 verboden om religieuze diensten te houden in Huizen van de Wijk. Gemeenschappen zonder eigen gebouw, verhuizen van tijdelijke plek naar tijdelijke plek, of komen noodgedwongen bijeen in ongeschikte of zelfs onveilige gebouwen.¹⁰

Bestaande gebouwen zouden meer in deze behoefte kunnen voorzien, maar vraag en aanbod vinden elkaar nog niet, of worden belemmerd door andere factoren. Zo kan het zijn dat een monumentaal kerkgebouw onpraktisch of te duur in onderhoud is, of dat een commerciële ontwikkelaar bij een verkoop nou eenmaal meer kan bieden. Hier zou een faciliterende rol van de gemeente een verschil kunnen maken, bijvoorbeeld door vraag en aanbod inzichtelijk te maken, zoals het Makelpunt in Utrecht¹¹, of te sturen op maatschappelijke functies via het Omgevingsplan of de verkoop van het eigen vastgoed. Zeker omdat gebedsruimten in nieuwe gebiedsontwikkelingen niet worden meegenomen, en de bouw van nieuwe gebedshuizen erg lastig is, moet de oplossing gevonden worden in bestaande gebouwen.

Aanbod maatschappelijk vastgoed

Tegelijk is er ook een breder tekort aan maatschappelijk vastgoed, en een algemene schaarste van de bestaande ruimte. Het multifunctioneler maken ("nevenbestemmen") of herbestemmen van religieuze gebouwen biedt hier kansen. Gebedshuizen willen meer voor de wijken betekenen en zich meer openstellen voor niet-religieuze functies. Dit biedt kansen voor gemeentelijk beleid op het gebied van duurzaamheid, ruimte voor cultuur in de wijken, maar ook kernwaarden uit de Omgevingsvisie, zoals ruimte voor stilte, geestelijk welzijn, ontmoeting en contact en de nabijheid van maatschappelijke voorzieningen. Gezien de schaarste biedt het kansen om bestaande ruimte, waaronder die in gebedshuizen, hiervoor geschikt te maken. Ook hier kan een actieve en strategische rol van de gemeente helpen, door bijvoorbeeld te verkennen hoe bestaande gebouwen beter benut kunnen worden voor functies waar behoefte aan is.

Een voorbeeld van een gemeente die op dit vlak pioniert is Haarlem met het project 'Buurtbakens' (looptijd tot eind 2023). Hierin wordt onderzocht hoe zeven kerkgebouwen

¹⁰ Zie ook het artikel: 'Van kraakpand tot slagerij: groeiende migrantenkerken zoeken onderdak' in Trouw van 2 februari 2023.

¹¹ <https://www.makelpunt-utrecht.nl/over-het-makelpunt>

kunnen voorzien in permanente sociaal-maatschappelijke functies, aanvullend op de geloofsfunctie. De gemeente Haarlem trekt hier ruim €500.000 voor uit, aangevuld door eveneens ruim €500.000 door de Erfgoed Deal - een programma van de rijksoverheid gericht op erfgoed als oplossing voor ruimtelijke opgaven.¹² Andere interessante voorbeelden zijn wederom het Makelpunt van de gemeente Utrecht, met een online databank van maatschappelijk vastgoed,¹³ en de Sociale Kaart Den Haag.¹⁴

2.2 Informatievoorziening

Een digitale kaart helpt (openbare) informatie over en ten behoeve van de gebouwen toegankelijk te maken.

Digitale kaart met gebedshuizen

De digitale kaart met alle (van oorsprong) religieuze gebouwen is sinds 2020 te vinden via de website (rotterdam.nl/monumenten) (afb. 6).¹⁵ Deze is bedoeld als naslagwerk met algemene, openbare gegevens over religieuze gebouwen, exterieurfoto's en bestemmingsplannen. In plaats van een rapport is gekozen voor een digitale kaart om zo de informatie actueel en ruimtelijk te kunnen aanbieden. De kaart is na drie jaar aan een update toe, omdat sommige gebouwen zijn gesloopt of van functie zijn veranderd. Aanvullend op de online kaart voor een breed publiek, is ook gewerkt aan informatievoorziening richting bijvoorbeeld eigenaren. Het was vanwege de richtlijnen niet mogelijk een aparte webpagina of officiële nieuwsbrief voor de aanpak religieuze gebouwen te realiseren, waardoor vooral sporadisch per mail informatie is gedeeld binnen het netwerk van eigenaren. Het zou beter zijn als er één plek is waar alle relevante informatie wordt gedeeld. Nu is informatie versnipperd over verschillende pagina's, en lijkt de webpagina van rotterdam.nl/monumenten niet altijd goed te worden gevonden of gelezen. Daarnaast zijn niet alle gebedshuizen monument, of hebben vragen daar niet altijd betrekking op. Ook is er zoals eerder aangegeven, behoefte aan een online overzicht van vraag en aanbod aan maatschappelijke ruimte, waar gebedshuizen hun ruimte kunnen aanbieden voor bijvoorbeeld verhuur, en waar geloofsgemeenschappen kunnen zoeken naar een plek.

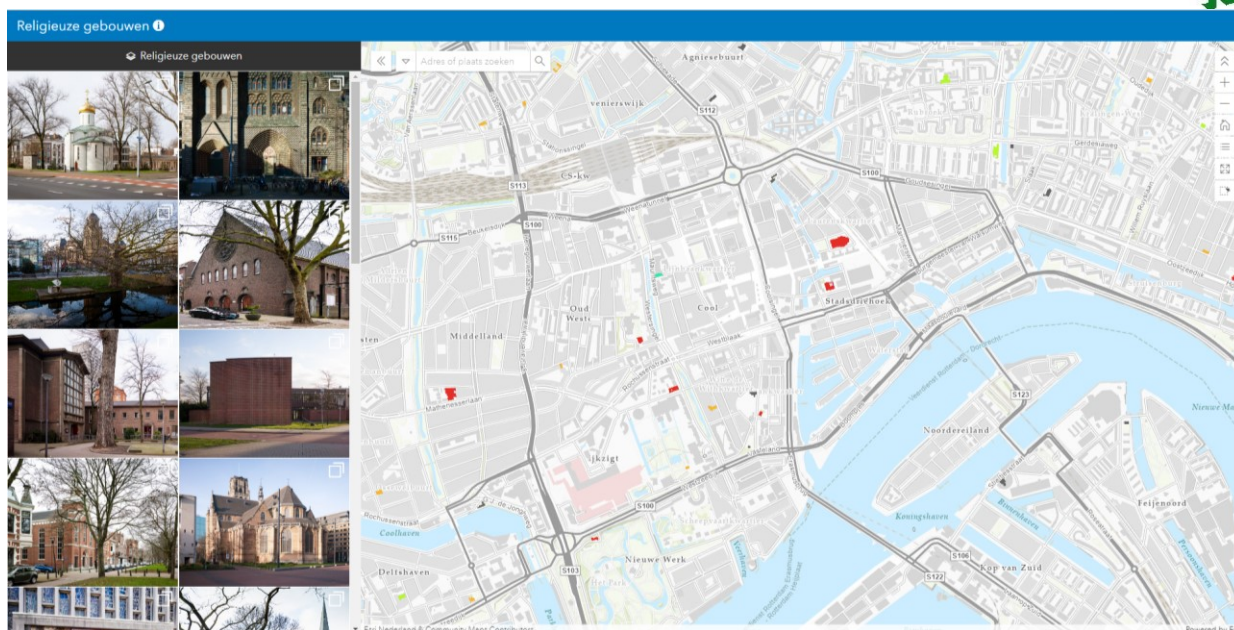
¹² <https://www.erfgoeddeal.nl/publicaties/kaarten/kernkaarten/02/22/kernkaart-buurtbakens-haarlem>

¹³ <https://www.makelpunt-utrecht.nl/>

¹⁴ <https://socialekaartdenhaag.nl/ak-subject/ruimte-huren/>

¹⁵

<https://rotterdam.maps.arcgis.com/apps/AttachmentViewer/index.html?appid=2b238212dd1f4e9a86418d2f9fdd97f3>

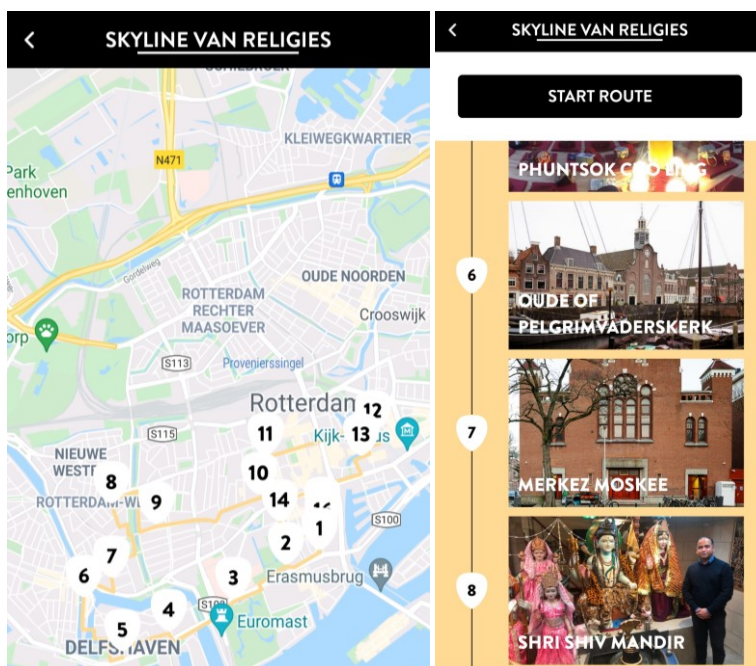
Afb. 6 Voorbeeld (screenshot) van de digitale kaart met religieuze gebouwen.

Kennisoverdracht en bewustwording

Ook is op verschillende manieren gewerkt om religieus erfgoed in brede zin onder de aandacht te brengen van Rotterdammers en bezoekers aan de stad.

Multimediatour Rotterdam Routes

Rotterdam Routes is een gratis app met multimedia-tours rond verschillende thema's. In de app is in 2021 een wandeling langs 15 religieuze gebouwen opgenomen, met informatie over de achtergrond en geschiedenis van de plekken (afb. 7).¹⁶ Volgens de gegevens van Rotterdam Routes is de wandeling ongeveer 1.843 keer gelopen (dd. september 2023).

Afb. 7. Voorbeeld (screenshot) van de wandeling 'Skyline van religies' in de app Rotterdam Routes.

¹⁶ <https://rotterdamroutes.nl/route/>

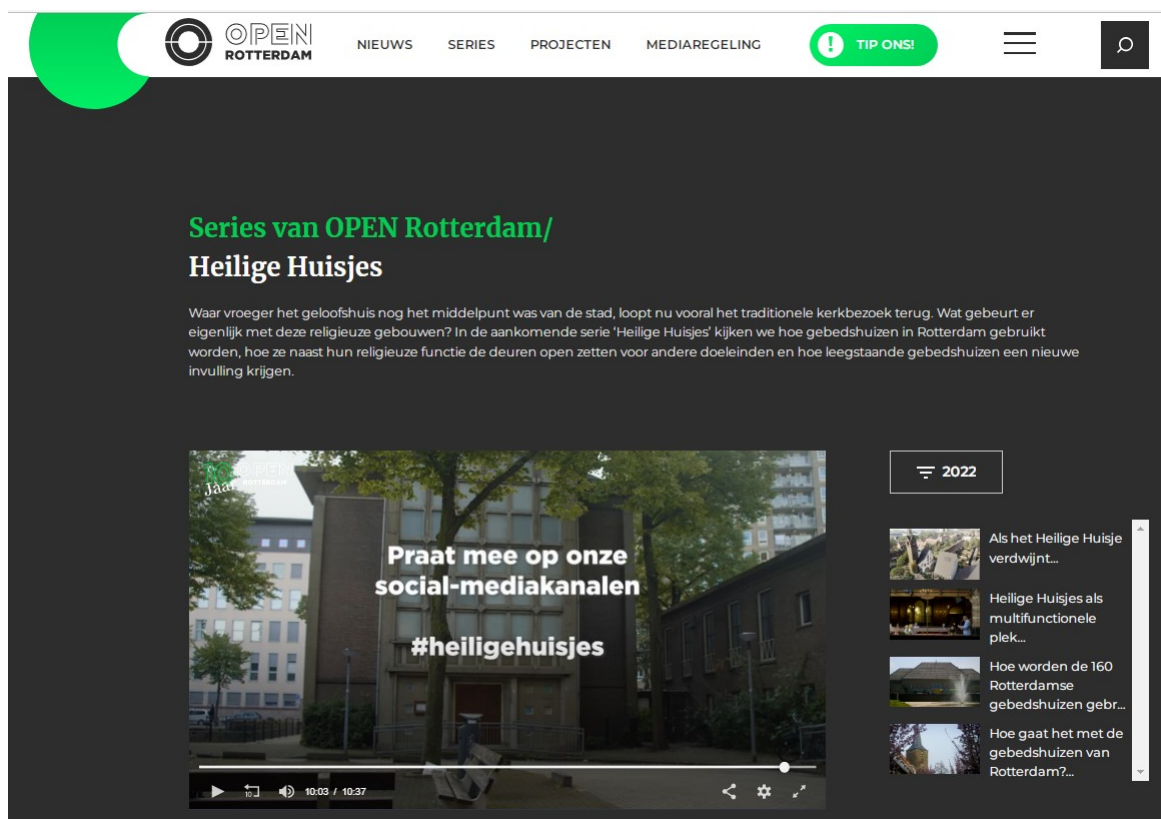
Over de route verschenen artikelen in het AD (online en print)¹⁷, PZC, Dagblad 010 en het RD (afb. 8)¹⁸.

Afb. 8 Media-aandacht voor de nieuwe gebedshuizenroute in het AD en RD.

OPEN Rotterdam serie 'Heilige Huisjes'

OPEN Rotterdam maakte in opdracht van de gemeente in 2022 de vierdelige serie 'Heilige Huisjes' over verschillende thema's rond religieuze gebouwen (afb. 9).¹⁹ OPEN geeft hierin aandacht aan gebouwen die nog volop in religieus gebruik zijn, eigenaren die zoeken naar andere manieren om hun gebouw te gebruiken, en herbestemming. Op straat en sociale media werden Rotterdammers gevraagd te reageren op de onderwerpen.

Afb. 9. Webpagina (screenshot) van de serie 'Heilige Huisjes' van OPEN Rotterdam.

¹⁷ <https://www.ad.nl/rotterdam/wandelen-langs-de-rotterdamse-kerken-op-vakantie-ga-je-wel-een-gebedshuis-in-in-je-eigen-stad-vaak-niet-a176e978/>

¹⁸ <https://www.rd.nl/artikel/975262-stadswandeling-rotterdam-toont-kerken-uit-alle-windstreken>

¹⁹ <https://openrotterdam.nl/heilige-huisjes/>

Pilotproject immaterieel religieus erfgoed

In samenwerking met het Verhalenhuis Belvédère en Erfgoedhuis Zuid-Holland is een pilot gedaan om te kijken hoe herinneringen en verhalen (het immateriële erfgoed) van gebedshuizen met een onzekere toekomst behouden kunnen blijven. In 2022 is gestart met Citykerk Het Steiger (Hang 18), een rijksmonumentale wederopbouwkerk uit 1960 die momenteel te koop staat. Dit resulteerde in een luistervoorstelling (afb. 10) en een publicatie. Dit proces van verhalen verzamelen en delen is door de Steigerse gemeenschap als zeer waardevol en zelfs therapeutisch ervaren. Hun verhalen worden bovendien voor de eeuwigheid bewaard in het Stadsarchief.²⁰ Momenteel wordt een vervolg onderzocht met de betrokken partijen.

Afb. 10. Luistervoorstelling 'Steigerverhalen' in Citykerk Het Steiger.

Stadsprogramma Heilige Huisjes Rotterdam

In 2022 startten Bureau Monumenten (SO) en de afdeling Cultuur (MO) een samenwerking met partner De Kerkvernieuwers en verschillende gebedshuizen in Rotterdam, om een nieuw programma te organiseren voor de Architectuurmaand. Dit is uitgegroeid tot een gebedshuizenfestival onder de naam 'Heilige Huisjes Rotterdam'. Naast een festival is Heilige Huisjes Rotterdam ook bedoeld als platform om met verschillende partijen na te denken over de toekomst van gebedshuizen. Dit door de zichtbaarheid en toegankelijkheid van religieuze gebouwen te verbeteren, het netwerk te versterken, en nieuwe vormen van samenwerking en ruimtegebruik te verkennen. Ook is er speciale aandacht geweest voor het betrekken van jongeren. Er hebben tot nu twee edities plaatsgevonden, in 2022 en in 2023. Een derde editie is in voorbereiding. In hoofdstuk 4 volgt een uitgebreidere, aparte evaluatie van dit initiatief.²¹

²⁰ <https://verhalenhuisrotterdam.nl/vr-6-vr-27-mei-nieuwe-luistervoorstelling-de-verhalen-van-het-steiger/>

²¹ <https://www.heiligehuisjesrotterdam.nl/>

2.3 Expertise voor religieuze monumenten

De gemeente heeft voor religieus erfgoed een 'groepsabonnement' op de Monumentenwacht Zuid-Holland afgesloten en vergoedt inspectiekosten voor een selectie gebouwen.

De Monumentenwacht Zuid-Holland is een onafhankelijke organisatie die bouwkundige inspecties uitvoert en eigenaren adviseert over het onderhoud van hun monument. Als maatregel heeft de gemeente afspraken gemaakt met de Monumentenwacht en zijn inspecties voor een selectie religieuze monumenten vanuit de aanpak door de gemeente vergoed. Er zijn totaal 19 inspecties uitgevoerd. Zowel de gemeente als eigenaren zijn zo voorzien van een rapport met inzicht in de bouwkundige staat van deze gebouwen.

In de evaluatie zijn de deelnemende eigenaren uitsluitend positief over deze dienstverlening. De gratis inspectie wordt gezien als een tegemoetkoming voor het hebben van een gemeentelijke monumentenstatus, een status die toch soms nog als nadeel wordt ervaren. Inzicht in de onderhoudsstaat helpt eigenaren - in dit geval veelal vrijwillige, niet-professionele beheerders - om onderbouwde keuzes te maken, op tijd te handelen en ingrijpende restauraties te voorkomen. Niet alle eigenaren die in aanmerking kwamen hebben gebruik gemaakt van het aanbod.

2.4 Onderzoek restauratievraag gemeentelijke monumenten

De aard en omvang van de restauratievragen worden onderzocht en het Rotterdams Restauratiefonds wordt geëvalueerd.

Na enkele oproepen toen de aanpak van start ging, zijn er geen inhoudelijke vragen binnengekomen over restauraties. Wel vroeg men naar subsidies of fondsen, met name voor gemeentelijke monumenten of niet-monumentale panden waarvan al bekend was wat er gerestaureerd moest worden. Ook kwamen er terugkerende vragen over meer algemene onderhoudskwesties, of specifieke vragen over funderingsproblematiek. Op basis hiervan is samengewerkt met het gemeentelijke Funderingsloket en is een quick-scan uitgevoerd van 37 vooroorlogse religieuze monumenten. Wanneer eigenaren op basis hiervan aanvullend onderzoek wilden laten doen naar hun fundering, leverde het Funderingsloket advies en een tegemoetkoming in de onderzoekskosten.

Een andere vraag betreft het maken van een Meer Jaren Onderhoudsplan (MJOP). Het onderhoud van gebedshuizen draait vaak op vrijwilligers, die niet altijd over specialistische kennis beschikken. Vanuit deze aanpak is dan aangeboden om de Monumentenwacht te laten helpen bij het opstellen van een MJOP, ook vanuit het idee dat goed onderhoud restauraties juist helpt voorkomen. Qua financiering konden eigenaren van gemeentelijke monumenten voor het restaureren al een beroep doen op een lening bij het Rotterdams Restauratiefonds (RRF). Hoewel veel monumenteneigenaren aangeven moeite te hebben met het vinden van voldoende middelen voor de instandhouding, zijn er de afgelopen jaren geen aanvragen voor een lening binnengekomen bij het RRF. Aanvragen die in het verleden voor religieuze gebouwen zijn binnengekomen, werden overwegend gedaan door commerciële ontwikkelaars. Eigenaren meldden dan ook dat het aangaan van een hypothecaire lening een hoge drempel is voor een geloofsgemeente, aangezien zij daarmee een schuld aangaan met geld van leden en voor een periode die langer loopt dan hun zitting in een bestuur. Hoe interessant het RRF als laagrente lening is voor eigenaren, zal ook

afhangen van de hoogte van de markttrente. Op dit moment wordt het Rotterdams Restauratiefonds herijkt en is het de inzet om het fonds toegankelijker te maken en ook inzetbaar voor duurzaamheidsmaatregelen. Dit maakt de regeling ook voor eigenaren van religieuze monumenten mogelijk interessanter.

2.5 Experiment verduurzaming en transformatie

Een pilot verkent nieuwe kansen en samenwerking op gebied van de verduurzaming en transformatie van een selectie gebouwen.

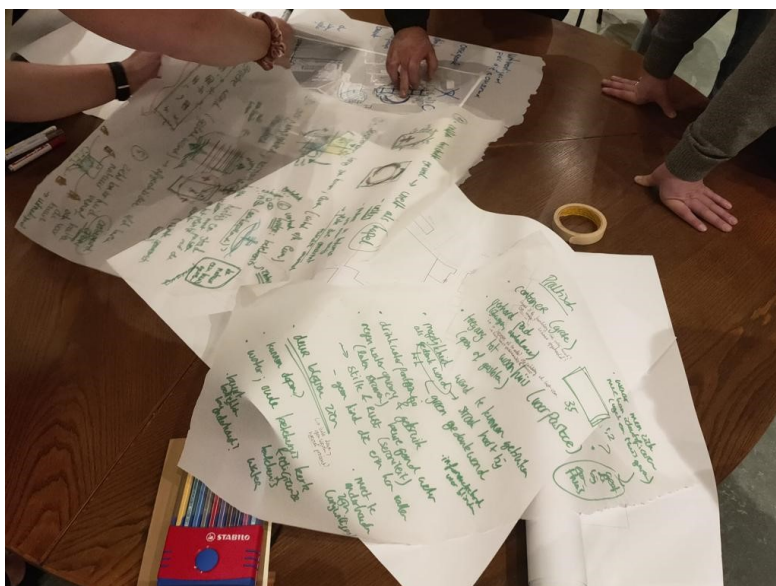
Het verduurzamen van monumentale gebedshuizen vraagt om specialistische kennis. In een pilot hebben Bureau Monumenten en de afdeling Duurzaamheid (SO) samengewerkt om 14 religieuze monumenten te helpen aan een verduurzamingsadvies. De gemeente is in gesprek gegaan met eigenaren om hun verduurzamingsvragen in kaart te brengen, en heeft vervolgens verschillende bureaus adviezen laten opstellen en presenteren. De provincie Zuid-Holland sloot zich bij deze pilot aan en leverde een bijdrage aan de praktische verduurzaming van de deelnemende rijksmonumenten. Dankzij de pilot kon voor meerdere gebouwen tegelijk gewerkt worden aan passende oplossingen, voor bijvoorbeeld tochtproblemen. Meerdere pilotdeelnemers gingen ook zelf aan de slag met zelf uit te voeren stappen, of verwerkten de adviezen in hun meerjarenplannen. Voor zaken die om grote investeringen vragen, kost het logischerwijs meer tijd om besluiten te nemen. Ook is er in veel gevallen behoefte aan procesbegeleiding door een onafhankelijke partij. Er zijn daarnaast voor dit type gebouwen soms hele specifieke vragen, vanwege bijvoorbeeld bijzondere gewelven of grote monumentale glas-in-betonramen, waarop nog een verdieping van de pilot plaats kan vinden. Hetzelfde geldt voor het uitwisselen van ervaringen van verschillende gebedshuizen die bezig zijn met verduurzaming, en andere overheidsorganisaties die met dit thema bezig zijn.

Energiebesparing

Gaandeweg meldden ook steeds meer andere gebedshuiseigenaren zich bij de gemeente met duurzaamheidsvragen. Deels gaat het om een maatschappelijke verantwoordelijkheid, maar in veel gevallen waren de gestegen gasprijzen de aanleiding. Om tegemoet te komen aan deze vragen, is soms een meer actieve houding vanuit de gemeente nodig. Bijvoorbeeld door met voorlichting, richtlijnen en voorgesprekken te zorgen dat haalbare plannen worden ingediend, voorbeelden te delen, en tips te geven over het vinden van middelen en betrouwbare adviseurs. Het nieuwe beleid voor zonnepanelen op daken van monumenten en in beschermd stadsgezichten zal hier ook bij helpen.

Klimaatadaptatie

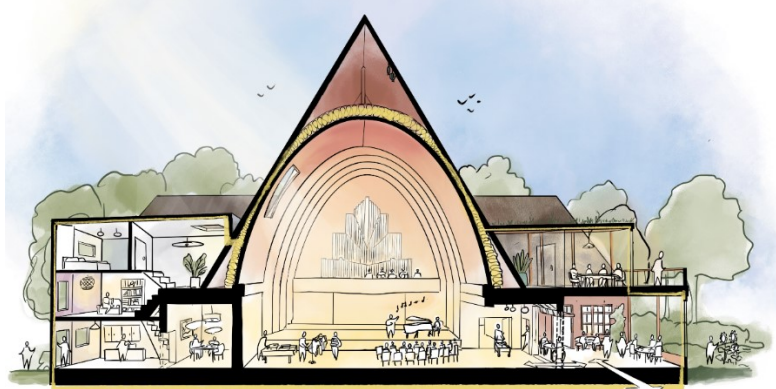
Hoewel het in veel gevallen gaat om energiebesparing, vatten sommige besturen van gebedshuizen duurzaamheid breder op. Zo wilde het bestuur van de Oud-Katholieke Paradijsskerk aan de Nieuwe Binnenweg ook verkennen hoe ze hun voorplein konden vergroenen, om zo bij te dragen aan biodiversiteit, klimaatadaptatie en een betere verbinding met de buurt. Hierop is met dank aan een toekenning van het programma Rotterdams Weerwoord een tuinontwerp gemaakt, waarbij de parochianen ook zelf meedachten over het ontwerp (afb. 11). Door het ontwikkelen van nieuwe inspirerende voorbeelden, kunnen ook andere gebedshuizen ideeën opdoen, en zo collectief een verschil maken in zowel de energietransitie als bredere verduurzamingsopgave van Rotterdam.

Afb. 11. Participatie tijdens een ontwerpessie voor het te vergroenen voorplein van de Oud-Katholieke Paradijskerk aan de Nieuwe Binnenweg.

Transformatie

Voor een aantal gebedshuizen geldt dat deze waarschijnlijk hun religieuze functie zullen verliezen in de nabije toekomst, en dat het ingewikkeld wordt een nieuwe bestemming te vinden. Het is in deze gevallen belangrijk om zo vroeg mogelijk een herbestemming te onderzoeken, in samenspraak met de eigenaar maar ook andere belanghebbenden, zoals de gemeentelijke afdeling Gebiedsontwikkeling. In andere gevallen kan het zijn dat een eigenaar een historisch pand wil slopen of verlaten ten behoeve van nieuwbouw. Dan kan als alternatief eerst een transformatie of herbestemming worden verkend. Voor twee kerkgebouwen is voor zowel herbestemming als nevenbestemming een transformatieonderzoek gedaan, waarbij ook is gekeken naar duurzaamheid en actief in gesprek is gegaan met verschillende partijen (afb. 12). Dit is door de betrokken besturen als zinvol ervaren. Op dit moment wordt nagedacht over het vervolg van de transformatieonderzoeken.

Afb. 12. Een impressie van een toekomstscenario voor de Kerk van de Nazarener in Carnisse, ontworpen door bureau Open Kaart (deopenkaart.nl).

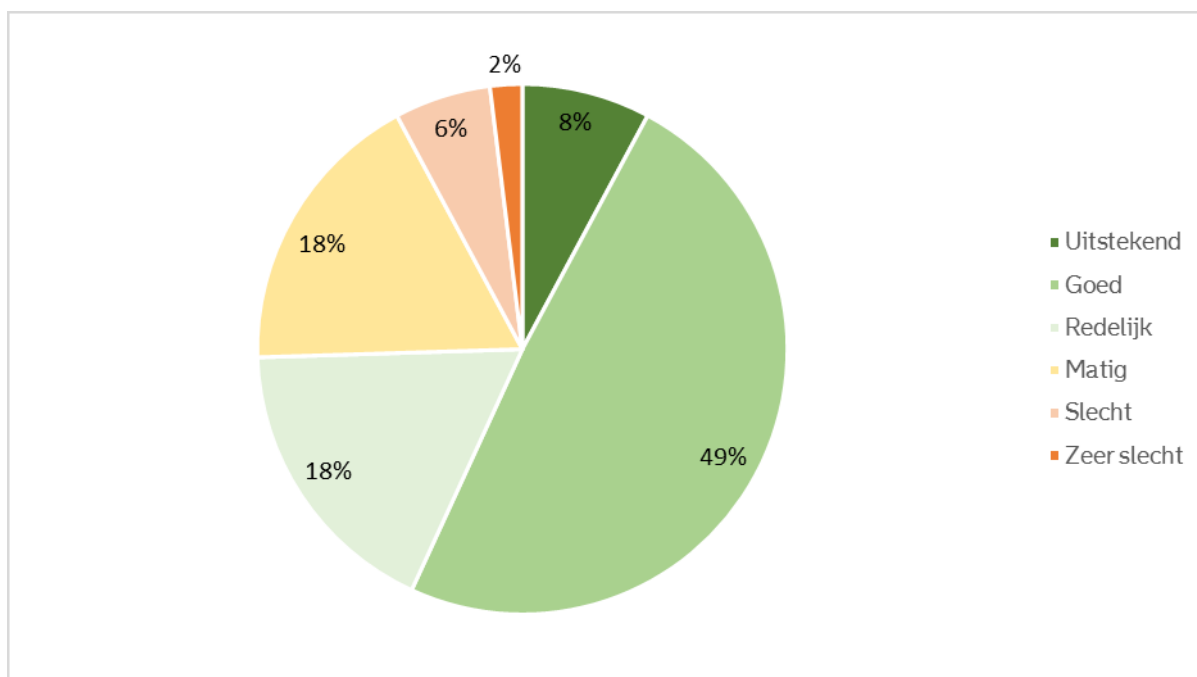

3 Uitkomsten enquête eigenaren

In mei 2023 is een digitale enquête verspreid onder eigenaren van ca. 130 gebouwen die voor zover bekend nog (deels) in religieus gebruik waren, en waar contactgegevens van beschikbaar waren. Er is bewust niet actief ingezet op eigenaren van gebedshuizen die al herbestemd zijn, of waarvan al bekend is dat ze herbestemd of gesloopt zouden worden. De enquête is ingevuld voor 50 gebouwen. Dit is een reactiepercentage van 42%. De enquête was zowel bedoeld om opnieuw de situatie van gebedshuizen in kaart te brengen, als het toekomstperspectief en de specifieke rol die de gemeente hierin zou kunnen spelen te schetsen. De vragenlijst bestond uit 10 vragen over het gebouw, het gebruik en de toekomst.

3.1 De gebouwen: bouwkundige staat en onderhoudsplannen

Bij het merendeel van de respondenten is het gebouw in goede tot uitstekende staat, tegenover een kwart van de gebouwen dat in matige tot zeer slechte staat verkeert. Voor bijna tweederde van de gebouwen is er een meerjarenonderhoudsplan (MJOP) opgesteld; voor ruim een derde is dat er niet. Met name bij besturen waar veel onzekerheid is over de toekomst, een gebrek aan geld of vrijwilligers, blijkt het lastig om ingrijpende keuzes te maken en grote bedragen te investeren in onderhoud en restauratie.

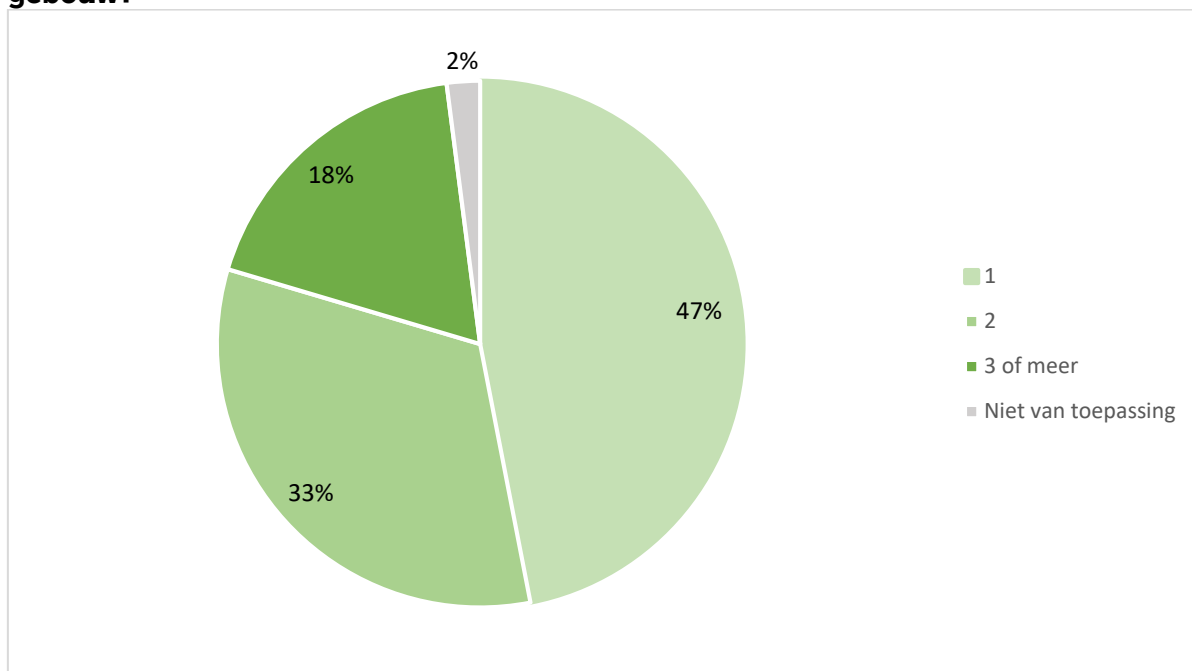

3.2 Het gebruik: religieuze en andere functies

Naast religieuze diensten wordt het merendeel van de gebouwen ook gebruikt voor rouw- en trouwdiensten, diverse sociaal-culturele functies (zoals voedselbank, concertruimte), en zeker de helft voor zaalverhuur. Het merendeel (78%) wordt meerdere keren per week gebruikt voor religieuze doeleinden. 20% wordt één keer per week gebruikt voor religieuze doeleinden.

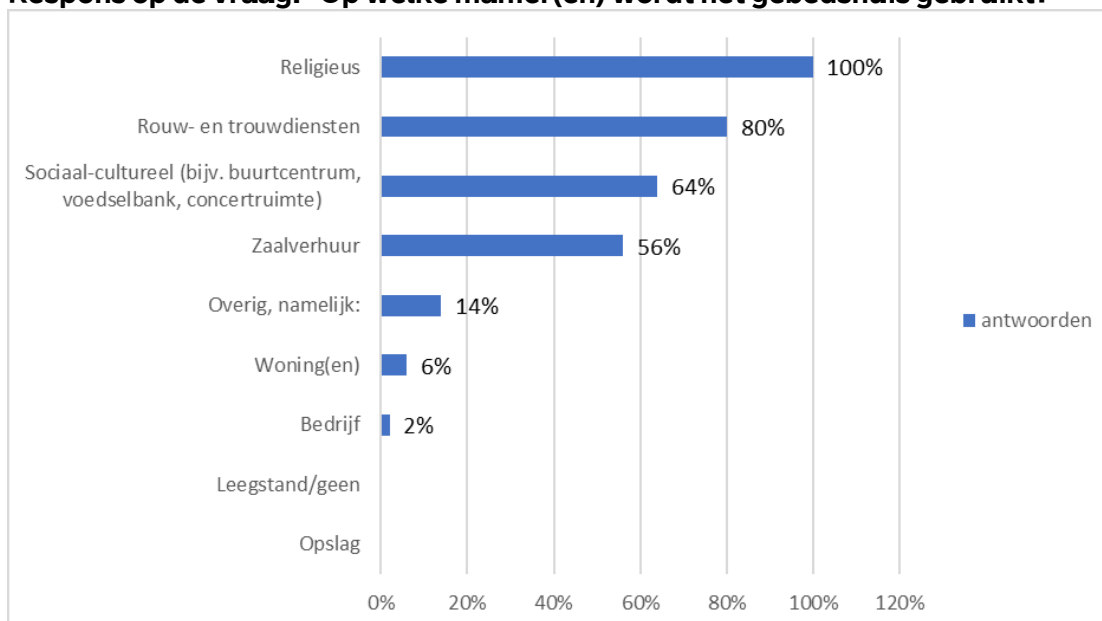

Respons op de vraag: "Hoeveel geloofsgemeenschappen maken gebruik van het gebouw?"

Bij ruim de helft wordt het gebouw gedeeld door twee (33%), of drie of meer (18%) geloofsgemeenschappen. Niet alle eigenaren delen hun gebouw al op die manier, maar meerdere staan er wel voor open om het gebouw aan andere geloofsgemeenten te verhuren. Meer dan de helft oriënteert zich op meer of andere vormen van multifunctioneel gebruik, zoals voor concerten, vergaderingen, onderwijs, kantoorruimtes, en in brede zin de behoeften en initiatieven uit de wijk. De nadruk ligt overwegend op aanvullende maatschappelijke functies voor de wijk; de gemeenschappen die gebruik maken van deze gebouwen willen graag een betere relatie met hun directe omgeving.

Respons op de vraag: "Op welke manier(en) wordt het gebedshuis gebruikt?"

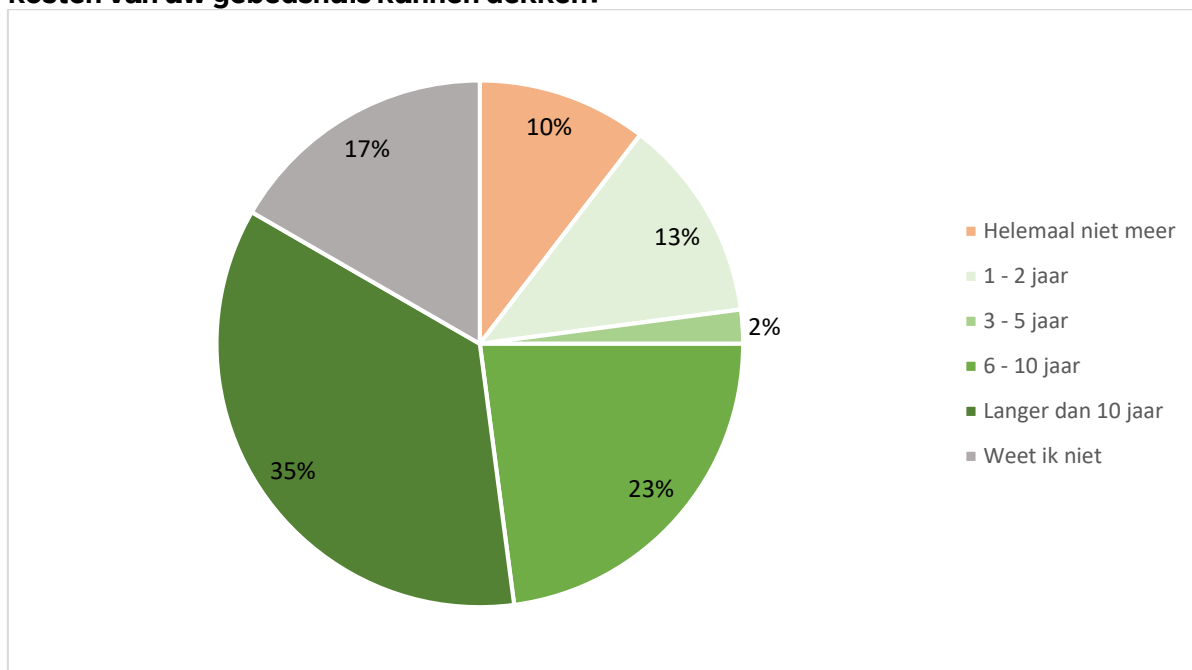

3.3 Toekomstperspectief

Voor een kwart van de eigenaren volstaan de inkomsten om de kosten van het gebouw te kunnen dekken helemaal niet meer, of nog slechts zo'n 3 jaar. Voor nog een kwart is dit 6 tot 10 jaar en voor ruim een derde langer dan 10 jaar. Dit houdt in dat voor zeker een kwart van de gebouwen de komende jaren grote beslissingen moeten worden gemaakt over het genereren van inkomsten, verlagen van de kosten of eventuele afstoot/verkoop. In de enquête komt dat neer op 11 gebouwen. Als dit vertaald wordt naar een inschatting van het totale aantal in Rotterdam, kan rekening worden gehouden met het dubbele. Voor de groep die denkt nog zeker 3 tot 5 jaar vooruit te kunnen, kan dit perspectief door nieuwe inzichten of ontwikkelingen sterk beïnvloed worden. Soms bleek bijvoorbeeld uit een bouwkundige inspectie dat er grotere investeringen nodig waren dan gepland, waardoor een bestuur opeens voor veel hogere kosten stond. Daarbij komt dat de corona- en energiecrisis ook hun invloed hebben (gehad) op de draagkracht van eigenaren.

Respons op de vraag "Hoelang denkt u dat de (verwachte) inkomsten de (verwachte) kosten van uw gebedshuis kunnen dekken?"

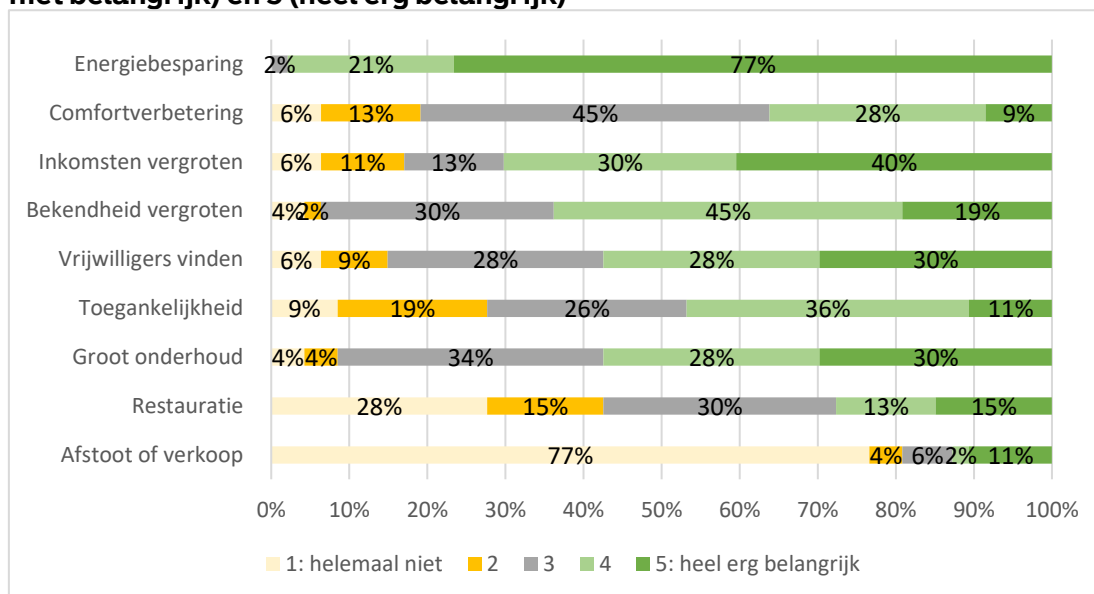

Energiebesparing prioriteit voor eigenaren

Voor eigenaren is energiebesparing het belangrijkste actiepoint voor de komende vijf jaar, gevolgd door het vergroten van inkomsten, het vinden van vrijwilligers, vergroten van bekendheid, groot onderhoud, toegankelijkheid, comfortverbetering en restauratie. Voor ongeveer zes respondenten geldt dat de komende vijf jaar wordt gekeken naar afstoot en verkoop van hun gebouw.

Respons op de vraag “Hoe belangrijk zijn de volgende punten voor het gebedshuis in de komende 5 jaar? U kunt per onderwerp kiezen voor een antwoord tussen 1 (helemaal niet belangrijk) en 5 (heel erg belangrijk)”

3.4 Gewenste rol van de gemeente Rotterdam

Logischerwijs leiden de behoeften tot de rol die eigenaren zien voor de gemeente Rotterdam. De gemeente zou zich vooral faciliterend en dienstverlenend moeten opstellen, aldus de eigenaren. Uit de respons volgen ook enkele concrete suggesties hoe dit zou kunnen, zowel qua maatregelen als werkwijze:

- Subsidie, informatievoorziening en advisering over verduurzaming; het versoepelen van de regelgeving rond zonnepanelen.
- Tegemoetkoming in kosten voor grootonderhoud, zoals voor fundering en daken.
- De gebouwen bekender maken als locaties voor verschillende huurmogelijkheden; opzetten van een database voor (ver)huur. Zelf als gemeente gebedshuizen huren voor vergaderingen, verkiezingen etc.
- Centraal loket voor gebedshuizen, waar zij met al hun vragen voor de gemeente terecht kunnen; de regie (loodsfunctie) breder beleggen binnen Stadsontwikkeling.
- Een jaarlijkse inspectie door de Monumentenwacht.
- Ruimte voor persoonlijk contact; een flexibele en meedenkende opstelling van Monumentenzorg en de Welstandscommissie. Jaarlijks of halfjaarlijks overleg tussen de gebedshuizeneigenaren en de gemeente.
- Bieden van een overzicht van onderhouds- en restauratiebedrijven.
- Subsidie voor het vergroten van toegankelijkheid en multifunctioneel gebruik.
- Helpen bij contacten met sociaal cultureel en welzijnswerk in de wijk.
- Verduidelijking van regelgeving.
- Goede voorbeelden verspreiden van meervoudig gebruik.

Voor een deel overlappen deze suggesties al met de aanpak zoals die nu was ingevuld. De suggesties en andere bevindingen uit de enquête worden meegenomen in het advies in hoofdstuk 5.

4 Heilige Huisjes Rotterdam

4.1 Achtergrond

Tijdens de uitvoering van de aanpak werd duidelijk dat er meer nodig was om te komen tot behoud van religieus erfgoed. Er speelden meerdere vraagstukken tegelijkertijd. Vanuit de gebedshuizen klonk de behoefte om de gebouwen meer op de kaart te zetten, bekender en toegankelijker te maken, en de relatie met de stad en wijken te versterken. In de stad klonk steeds luider de roep om betaalbare ruimte voor maatschappelijke en culturele activiteiten, binnen een schaarser wordend aanbod. Ook de gemeente staat voor enkele grote ontwikkelingen, die in veel gevallen vragen om samenwerking en creatieve oplossingen.

Afb. 13. Aftrapbijeenkomst in de Waalse Kerk in 2021, ter voorbereiding op de eerste editie van Heilige Huisjes Rotterdam.

Binnen de gemeenten bundelden Bureau Monumenten (SO) en de afdeling Cultuur (MO) de krachten en vonden een partner in De Kerkvernieuwers, een stichting die zich inzet voor maatschappelijk gebruik van kerkgebouwen. Het startte met het idee om de Rotterdam Architectuurmaand aan te grijpen voor een activiteit rond religieuze gebouwen. Dit is in meerdere stappen in een netwerk van gebouweigenaren besproken (afb. 13), en uitgegroeid tot het gezamenlijk organiseren van een stadsfestival onder de titel 'Heilige Huisjes Rotterdam', met als doel om met een laagdrempelig cultureel programma, de gebouwen open te stellen voor de stad. De gemeente droeg hieraan bij door oproepen te verspreiden in het netwerk, financiële middelen beschikbaar te stellen, partners te benaderen en deels ook zelf activiteiten te organiseren. Uitgangspunt was echter dat de programmering in eerste instantie uit de gebedshuizen zelf kwam, en het "van onderop" zou worden georganiseerd, in samenwerking met lokale partners.

In de geest van Faro

In april 2023 werd bekend dat de staatssecretaris van Cultuur en Media, Gunay Uslu, het Verdrag van Faro namens Nederland zal ondertekenen.²² Dit verdrag legt een sterke nadruk op de maatschappelijke waarde van erfgoed voor de samenleving, en een focus op de mensen en hun relatie met het erfgoed. Praktisch betekent dit dat er meer ruimte moet worden gemaakt voor participatie en burgerinitiatieven binnen de erfgoedzorg. Daarnaast verlangt de nieuwe Omgevingswet een grotere rol voor participatie in de fysieke omgeving. Heilige Huisjes Rotterdam is daarmee ook een experiment om te kijken hoe dit in Rotterdam vorm kan krijgen door middel van een stedelijk programma en platform.

Voor de eerste editie zijn een logo en een huisstijl ontwikkeld (afb. 14). Het idee was om zo alle verschillende programmaonderdelen en gebedshuizen te kunnen herkennen. De Rotterdamse ontwerpers Jessica Deira en Cato Stigter kregen hiervoor de opdracht en lieten zich inspireren door verschillende gebedshuizen. Zowel de titel van het festival als de concept-ontwerpen zijn besproken met deelnemers uit het netwerk, zodat zij ook bij alle stappen betrokken werden.

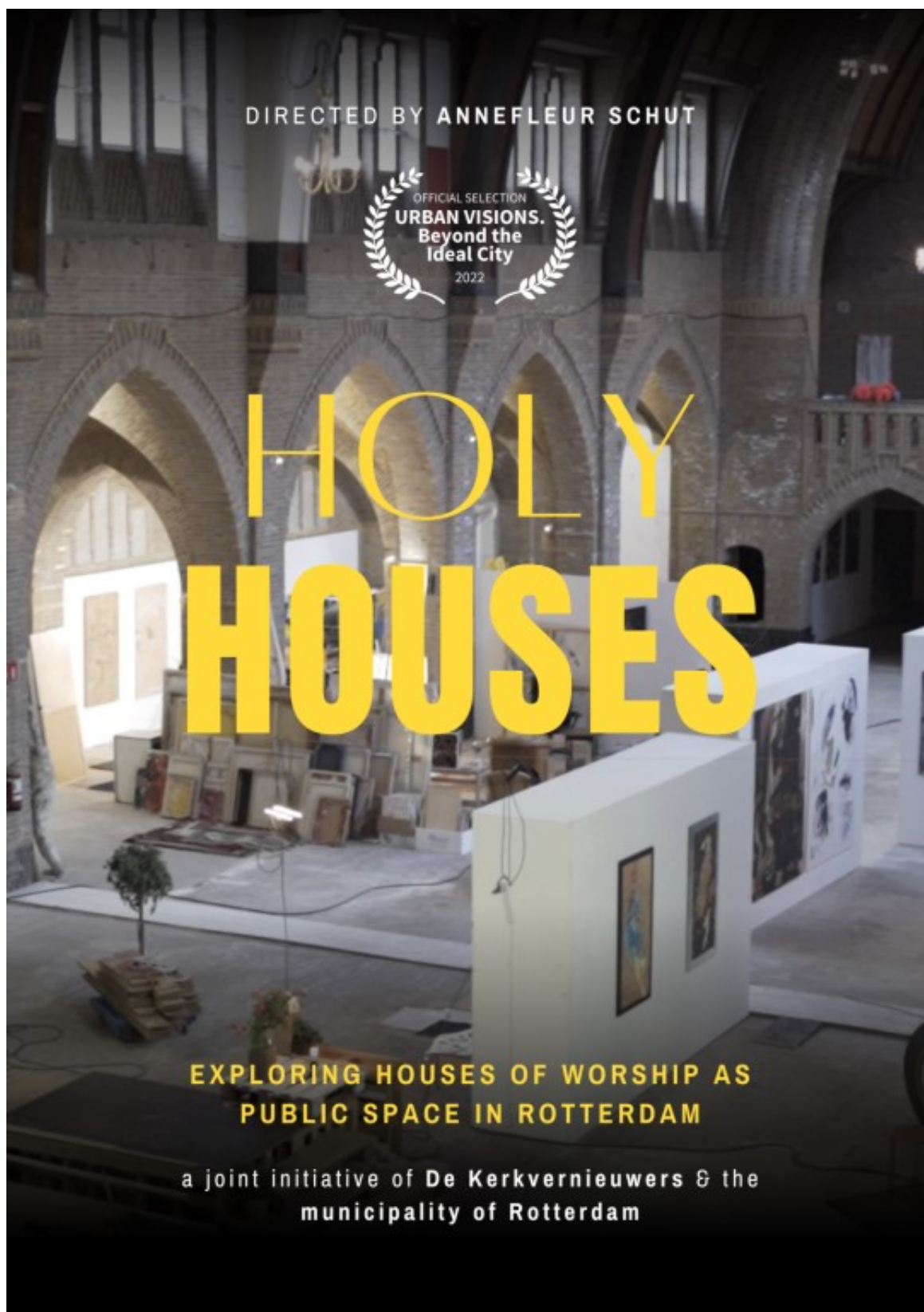
Afb. 14. Logo Heilige Huisjes Rotterdam.

4.2 Eerste pilot-editie 2022

Wethouder Kasmi opende de eerste editie van Heilige Huisjes Rotterdam op 26 mei 2022 in Citykerk Het Steiger. Vervolgens vonden er van 27 mei tot en met 4 juni ruim 100 activiteiten plaats in 40 gebedshuizen. Een veelzijdig programma dat ook media-aandacht kreeg. Na afloop is het programma met de deelnemers geëvalueerd en bleek er draagvlak voor een tweede editie, zij het met wat aanpassingen. Over de eerste editie is een korte film gemaakt waarin verschillende betrokkenen worden geïnterviewd. De film was onderdeel van de officiële selectie op het festival *Urban Visions: Beyond the Ideal City* in Bologna, Italië in 2022, als finalist in de categorie *Resilient Communities* (veerkrachtige gemeenschappen) (afb. 15).²³

²² <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/04/21/nederland-gaat-verdrag-van-faro-ondertekenen>

²³ <https://www.heilighuisjesrotterdam.nl/terugblik-2022/>

Afb. 15. De aftermovie van Heilige Huisjes Rotterdam 2022 was geselecteerd voor het Urban Visions filmfestival in Bologna.

4.3 Tweede editie in 2023

Op basis van de eerste editie is ingezet op een aantal verbeterpunten voor het organiseren van een tweede gebedshuizenfestival in 2023. Zo is nagedacht over het vergroten van de diversiteit, het compacter maken van het programma (van een week naar een lang weekend), meer afstemming tussen de activiteiten (curatorschap), en het versterken van de promotie op sociale media. Daarnaast sloot binnen de gemeente een derde partner aan: Samenleven (MO), als onderdeel van de uitvoering van de motie 'Acceptatie levensbeschouwelijke diversiteit'.²⁴ De openstelling en toegankelijkheid van gebedshuizen levert immers ook een bijdrage aan kennis over - en acceptatie van - levensbeschouwelijke diversiteit in Rotterdam.

Afb. 16. Wethouder Achbar (Samenleven) opent Heilige Huisjes op 8 juni 2023 in Arminius.

Stadsdebat en opening in Arminius

Op 8 juni 2023 opende de tweede editie van Heilige Huisjes Rotterdam in Arminius. Er waren panelgesprekken met Harold Schorren (citypastor, Laurenskerk), Tjaard Barnard (Arminiuskerk), Marianne Vorthoren (Stichting Veelkleurige Religies Rotterdam), Albert Ringer (Platform Levensbeschouwing en Religie), Karin de Schipper (SKIN Rotterdam), Teun van den Ende (journalist), Hermineke van Bockxmeer (algemeen directeur Stadsontwikkeling) en Nima Morkoç (architect en ontwikkelaar) (afb. 17). Uit de bijdragen bleek dat er in Rotterdam al volop multifunctioneel gebruik wordt gemaakt van kerkgebouwen, met Arminius als voorbeeld. Het ging echter ook over het tekort aan betaalbaar maatschappelijk vastgoed en de groei van religieuze gemeenschappen in Rotterdam - die moeilijk aan een ruimte kunnen komen. Waar een geloofsfunctie niet houdbaar is, werd gewezen op de vele kansen voor herbestemming, met als oproep aan ontwerpers en de gemeente hierin een actieve rol te pakken. Wethouder Achbar (Samenleven) opende het festival met een speech over het belang van gebedshuizen voor Rotterdam (afb. 16 en 17).

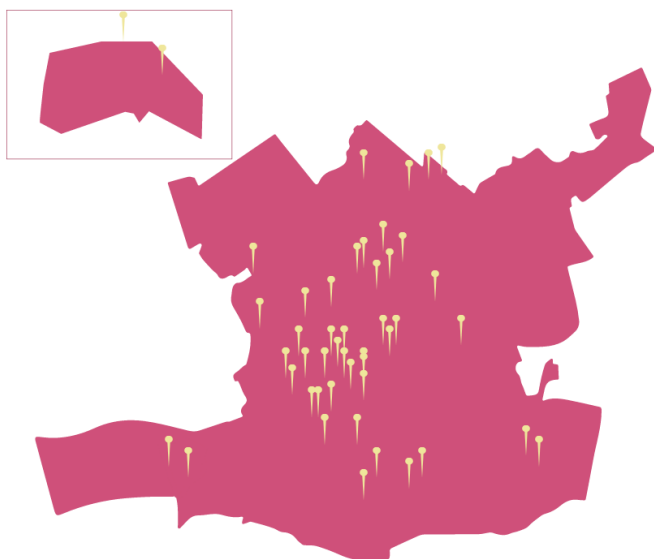
²⁴ 21bb014105

Afb. 17. Panelgesprekken tijdens de opening van Heilige Huisjes Rotterdam 2023, 8 juni.

Het festivalweekend van 9 t/m 11 juni

Met drie dagen was de editie van 2023 iets compacter. Er deden 47 locaties mee (afb. 18) met in totaal 95 activiteiten. Er is samengewerkt met culturele en maatschappelijke partners waaronder Cultuur Concreet, Poetry International, Stichting Wijkcollectie en Veelkleurige Religies Rotterdam. Tijdens het weekend bezochten zo'n 4000 mensen de Heilige Huisjes. Het aantal volgers op Instagram was meer dan verdubbeld. In een enquête onder bezoekers kreeg het festival gemiddeld een 8.5. Op de volgende pagina's volgt een sfeerimpressie van de activiteiten.

Afb. 18. Kaart met de 47 deelnemers aan Heilige Huisjes Rotterdam 2023.

Impressie van de activiteiten tijdens Heilige Huisjes Rotterdam 2023

Afb. 19. De Waalse Kerk in Cool Zuid organiseerde samen met Poetry International een speciale middag vol poëzie en muziek, waarbij twee artiesten zich 'in residentie' in de monumentale kerk lieten inspireren tot nieuw werk.

Afb. 20. Verschillende boeddhistisch tempels waren open en organiseerden stiltemeditaties.

Afb. 21. De Noorse Kerk in Het Park organiseerde een weekend lang Vikingfest, met 'levende vikingen', oud-Noorse spelletjes, lezingen, workshops en Noorse hapjes.

Afb. 22. De Kerk van de Nazarener in Carnisse organiseerde een 'Food & Fashion Fair' voor de wijk. Modeontwerpster Romy van Eijk maakte een nieuwe collectie op basis van de kledingbank van de kerk, bezoekers mochten in de outfits op de foto. Ook waren er hapjes vanuit de verschillende keukens van de multiculturele kerkgemeenschap, en een concert van een gospelkoor.

Afb. 23. De Evangelische Broedergemeente in Kralingen organiseerde een vertoning van een documentaire van Maxime Miedema met aansluitend een zaalgesprek over het hebben van een dubbele etnische en culturele identiteit.

Afb. 24. De Joodse Liberale Gemeente organiseerde een lezing over Joods Rotterdam en een rondleiding door de sjoel.

Afb. 25. Stichting Orgelkids gaf een workshop in de Laurenskerk.

Afb. 26. Veelkleurige Religies Rotterdam organiseerde een Maria pelgrimage langs verschillende gebedshuizen in Rotterdam.

Afb. 27 Links: Islamic VR experience in de Ayasofya moskee georganiseerd door SPIOR. Rechts: kerkentour door Cool Zuid, onder begeleiding van Schotse doedelzakken.

Afb. 28. Ambtenaren in gesprek met vrijwilligers bij Citykerk Het Steiger (links) en Moskee Othman (rechts).

'Heilige Huisjes' voor ambtenaren

Een andere doelstelling was om ook ambtenaren te betrekken bij Heilige Huisjes Rotterdam, en met name om samenwerking langs dit thema te verkennen. Met dit doel zijn een atelier met excursie en een gebedshuizentour georganiseerd (afb. 28 en 29), en is een bijdrage aan het stadsdebat geleverd. Het organiseren van deze activiteiten was mogelijk gemaakt door een bijdrage uit het Kennis- & Innovatiefonds van Stadsontwikkeling, dat bedoeld is om onder andere integrale samenwerking te verbeteren. Uit een ateliersessie werd duidelijk dat ambtenaren van verschillende afdelingen nut en noodzaak inzien om een vraagstukken en kansen rond religieuze gebouwen integraal aan te pakken, maar dat bestaande procedures en werkwijzen hier weinig ruimte voor geven. Hierdoor worden gebedshuizen nog niet of

onvoldoende in de stedelijke ontwikkeling meegenomen. In het najaar wordt gereflecteerd en gekeken naar de uitdagingen van integraal samenwerken in de praktijk. Immers betekent dit dat sommige ambtelijke 'heilige huisjes' ook bevraagd moeten worden. Tijdens de gebedshuizentour werden ambtenaren van verschillende afdelingen meegenomen langs een moskee, kerk en mandir. Ambtenaren waren positief over de activiteiten en vonden dat kennis van deze locaties onderdeel zou moeten zijn van de basiskennis. Heilige Huisjes biedt volgens deelnemers een laagdrempelige aanleiding om kennis te maken met maatschappelijke plekken en gemeenschappen, die men anders niet zou leren kennen. Het traineeprogramma van de gemeente Rotterdam is voornemens om een gebedshuizentour op te nemen in de cursus 'Rotterdamkunde'.

Afb. 29. Ambtenaren werken aan een casus over een ruimtelijke ontwikkeling bij een kerkgebouw.

Heilige Huisjes Rotterdam: de podcast

Waar in 2022 een videoserie is gemaakt over de situatie van religieuze gebouwen in Rotterdam, is in 2023 gestart met een podcast waar dieper op Heilige Huisjes Rotterdam wordt ingegaan. In vijf afleveringen gaat de Rotterdamse journalist Teun van den Ende in gesprek met verschillende betrokkenen over de rol van gebedshuizen en geloofsgemeenschappen in de stad. Geschiedenis, heden en toekomst komen alle aan bod. De podcast is te beluisteren op Spotify.²⁵

4.4 Vooruitblik derde editie 2024

De tweede editie liet op veel vakken een versterking zien van Heilige Huisjes als platform en festival. Deelnemers hebben zich het programma de afgelopen jaren, in positieve zin, toegeëigend. De goede beoordeling van bezoekers en deelnemers stemt positief over een vervolg, hoewel er ook voor volgend jaar weer leerpunten zijn om mee te nemen. De gemeente heeft de afgelopen jaren een sleutelrol gespeeld in het mogelijk maken van het festivalprogramma. Een doel voor het vervolg was dat Heilige Huisjes vanaf 2024 - na enigszins gevestigd te zijn - meer op eigen benen kon gaan staan. Stichting De

²⁵ <https://open.spotify.com/show/5ds4pEZoXki6aPQXW6eUi2?si=66049ae29f20445d&nd=1>

Kerkvernieuwers heeft met externe fondsenwerving al €75.000 toegekend gekregen vanuit het Fonds voor Cultuurparticipatie voor het vervolg. Dit bedrag is echter vooral voor de organisatie van het participatiegedeelte, zoals de betrokkenheid en versterking van het netwerk en samenwerkingen. Voor de activiteiten zal nog een extra financiering nodig zijn, waarvoor andere fondsen worden aangeschreven. Tegelijk is het wenselijk dat de gemeente actief betrokken blijft vanuit de verschillende beleidsdoelen. Daaraan kan een meerwaarde worden ontleend.

Afb. 30 Kunstenaarscollectief De Kerk geeft tijdelijk een creatieve invulling aan de leegstaande Familiekerk in het Liskwartier. (Foto: Simone Both)

5 Advies voor het vervolg: maatregelen en middelen

5.1 Bevindingen

Uit de evaluatie blijkt dat de aanpak op verschillende manieren en op goede wijze bijdraagt aan de toekomstbestendigheid van religieuze gebouwen, de oorspronkelijke doelstelling van de aanpak. De gemeente heeft de afgelopen jaren gebouwd aan een sterk netwerk in de stad en aan integrale samenwerking binnen de ambtelijke organisatie. Het advies is om door te gaan met een 'aanpak 2.0', waarmee eerdere maatregelen worden voortgezet, en deels versterkt en aangevuld. Op die manier kan de continuïteit worden behouden en kan er strategisch op bestaande en verwachte problematiek worden ingespeeld. Hierdoor kunnen ook kansen worden benut, op meerdere beleidsterreinen. Zo is de verwachting dat de aanpak op de lange termijn bijdraagt aan zowel het behoud van (religieus) erfgoed en ruimtelijke kwaliteit, als de huisvesting en toegankelijkheid van diverse maatschappelijke voorzieningen en functies in de wijken.

5.2 Aanbevelingen: Rotterdamse aanpak religieuze gebouwen 2.0 Behouden | Beleven | Benutten | Betrekken | Borgen

De 'aanpak 2.0' omhelst de inzet van 6 maatregelen in de periode 2024 t/m 2027 op basis van de principes van behouden, beleven, benutten, betrekken en borgen. Voor 5 van de 6 maatregelen is ruimte gemaakt binnen het bestaande budget en de formatie van Bureau Monumenten. Voor de 6e maatregel gaat het juist om een bredere belegging en beter borgen van integrale samenwerking in de ambtelijke organisatie, mét de stad. Na afloop van de aanpak 2.0 volgt opnieuw evaluatie. Hiervoor zal onder andere een inspraakbijeenkomst gehouden worden om het te hebben over de borging in gemeentelijk beleid op de lange termijn, met bijhorende middelen en (werk)afspraken.

1. Vervolg Heilige Huisjes Rotterdam

Stadsprogramma Heilige Huisjes Rotterdam is een initiatief vanuit Bureau Monumenten in samenwerking met MO Cultuur, diverse maatschappelijke partners en gebedshuizen, en inmiddels ook MO Inclusief Samenleven. Het is zowel een gebedshuizenfestival als een netwerk waarin partijen samenwerken aan een duurzaam toekomstperspectief voor religieuze gebouwen. Na twee edities in 2022 en 2023 is gebleken dat het werkt: nieuwe samenwerkingen zijn ontstaan, nieuw publiek maakte via openstellingen, culturele en maatschappelijke activiteiten, kennis met het religieus erfgoed. De bekendheid groeit - zowel in als buiten Rotterdam. Hoewel het programma meer op eigen benen zal staan dankzij inzet van externen en fondsenwerving, is een actieve en blijvende betrokkenheid van de gemeente essentieel. Dit door deelname aan het netwerk en een financiële bijdrage aan de programmering.

2. Voorlichtings- en adviesprogramma duurzaamheid

Verduurzaming is topprioriteit voor eigenaren van religieuze gebouwen. Hierop inzetten helpt zowel bij het verlagen van de energielasten, als bij het behoud van de gebouwen en het behalen van de klimaatdoelstellingen. Religieuze gebouwen worden veelal beheerd door vrijwilligersorganisaties, en zijn daarbij lastig om te verduurzamen, zeker in het geval van monumenten. Daarom wordt verder ingezet op voorlichting en kennisdeling, zowel door bijeenkomsten als maatwerkadviezen. Hierbij wordt samenwerking gezocht met verschillende partners, en gekeken hoe

bestaande mogelijkheden en kennis breder gedeeld kunnen worden. Waar mogelijk kan ook de relatie worden gelegd met ander monumentaal vastgoed.

3. Bijdrage aan transformatiekaders voor religieuze monumenten

Voor het behoud van sommige monumentale religieuze gebouwen zal het noodzakelijk zijn om ze deels of volledig te transformeren. Zeker bij een monumentenstatus vraagt dat maatwerk, en is het niet eenvoudig om een passende functie of gebruiker te vinden en dit financieel rond te krijgen. Een leegstand van meer dan 10 jaar is geen uitzondering. Om dit te voorkomen of tegen te gaan, draagt Bureau Monumenten bij aan transformatiekaders voor een selectie gebouwen (eventueel op basis van cofinanciering). Hiermee wordt eerder inzicht gegeven in de monumentale waarden en de ruimte voor transformatie.

4. Kennisvergroting religieus erfgoed

Om goed overwogen keuzes te maken is meer kennis van een deel van de gebouwen nodig, bijvoorbeeld over hun historische en maatschappelijke waarde. Dit gaat zowel om de buitenkant als de binnenkant (interieur) en immateriële waarden. Voor sommige gebouwen geldt dat bepaalde waarden nog niet goed in beeld zijn, en aanvullend onderzoek nodig is. Hierbij kan ook worden onderzocht of het wenselijk is dat bepaalde religieuze gebouwen die nu niet beschermd zijn, een monumentenstatus toegekend krijgen. Hierbij wordt extra gelet op representativiteit binnen het monumentenbestand, en draagvlak onder eigenaren en andere belanghebbenden.

5. Voortzetting abonnement Monumentenwacht Zuid-Holland

Als tegemoetkoming vergoedt de gemeente opnieuw inspecties voor eigenaren van gebedshuizen die als gemeentelijk monument zijn aangewezen. In het geval van nieuwe aanwijzingen vallen toekomstige monumenten hier ook onder.

Waar de eerste 5 maatregelen vooral gaan over de dienstverlening richting (monumenten)eigenaren en het werken aan draagvlak en kennis, gaat de 6^e maatregel over het actiever betrekken van religieuze gebouwen binnen de stedelijke ontwikkeling, en het versterken en vergroten van ruimte voor maatschappelijke voorzieningen. Dit dient het behoud van religieus erfgoed, en de gemeente kan zo ook strategisch en proactief handelen. De schaarste van maatschappelijke ruimte vraagt om creatieve oplossingen. Ook past deze werkwijze bij wat de Omgevingswet van gemeenten vraagt.

Huidige situatie.

Gewenste situatie.

6. Versterken positie gebedshuizenloods en integrale samenwerking

De functie van loods en aanspreekpunt werd gewaardeerd en nodig geacht door zowel de externe als interne betrokkenen. Deze loodsfunctie was afgelopen jaren belegd binnen Bureau Monumenten, maar de vraagstukken die daar terecht kwamen gingen veel verder dan het monumentenbeleid en -regelgeving en raken aan het hart van de stedelijke en maatschappelijke ontwikkeling. Geadviseerd wordt om de loodsfunctie door te zetten, maar wel breder te beleggen. In de kern gaat het erom dat religieuze gebouwen, integraal bij gebiedsontwikkelingen betrokken worden, waar zij nu veelal een blinde vlek blijken te zijn. Ook de (tientallen) huisvestingsvraagstukken van levensbeschouwelijke organisaties die nu nog door de gemeente zweven, kunnen op deze manier beter opgepakt worden. Het is logisch om vanuit deze loodsfunctie ook af te stemmen met andere relevante ontwikkelingen, zoals:

- *Het onderzoeken van de mogelijkheden voor een online database maatschappelijk vastgoed*
Uit de evaluatie is gebleken dat het belangrijk is om de beschikbare gebedsruimte en de ruimtevraag online zichtbaar te maken, zoals bijvoorbeeld het Makelpunt Utrecht. Dit sluit aan op een aanbeveling uit de evaluatie van de pilot Wijkplanner Maatschappelijk Vastgoed, die parallel loopt.
- *Sturing op maatschappelijke functies via het Omgevingsplan*
Met de hulp van de loods is het ook mogelijk om in te zetten op sturing op maatschappelijke functies bij herbestemming of multifunctioneel gebruik van religieus erfgoed. Omdat er al een schaarste is van (betaalbare) ruimte voor maatschappelijke functies, is het immers logisch om de maatschappelijke bestemming zoveel mogelijk te handhaven voor deze gebouwen.

5.3 Overzicht maatregelen instandhouding religieus erfgoed (2024 t/m 2027)

Maatregel	Omschrijving	Afdeling
1. Vervolg Heilige Huisjes Rotterdam	Financiële bijdrage aan het festival in 2024, volgens doelstellingen Erfgoedagenda.	SO Monumenten
2. Voorlichtings- en adviesprogramma duurzaamheid	Voorlichting, kennisuitwisseling en samenwerking om religieuze gebouwen te helpen verduurzamen.	SO Monumenten i.s.m. SO Duurzaam
3. Bijdrage aan transformatiekaders voor religieuze monumenten	Bouwhistorisch onderzoek met transformatiekader en duurzaamheidsadvies en/of participatieprocessen	SO Monumenten
4. Kennisvergroting religieus erfgoed	Verkenning nieuwe mogelijke monumenten en aanvulling kennis over religieuze interieurs.	SO Monumenten
5. Voortzetten abonnement Monumentenwacht Zuid-Holland	Vergoeding van inspecties door de Monumentenwacht voor eigenaren van gemeentelijke monumenten.	SO Monumenten
6. Versterken positionering gebedshuizenloods en integrale samenwerking	Loodsfunctie binnen SO die helpt bij vragen en religieuze gebouwen betreft bij (gebieds)ontwikkelingen.	Voorgesteld is om dit onder te brengen bij de Wijkplanner. Het voorstel wordt meegenomen bij de evaluatie Pilot Wijkplanner.